

21. Харьковский календарь на 1903 год: (Год тридцать первый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Типографии Гессена, Молчадского и Варшавчика, 1903. – VII, VI, XVI, 352, 16, 221, 38.
22. Харьковский календарь на 1904 год: (Год тридцать второй) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. М.И. Плещеева. – Харьков: Типографии Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1904. – VII, VI, 336, 12, VII, 272.
23. Харьковский календарь на 1911 год: (Год тридцать девятый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1910. – VI, 167, 81, 123, 139.
24. Харьковский календарь на 1912 год: (Год сороковый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Типогр. губ. правления, 1911. – VI, 87, 75, 83, 115, 132.
25. Харьковский календарь на 1913 год: (Год сорок первый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1912. – VI, 87, 83, 81, 16, 119, 131, 22.
26. Харьковский календарь на 1914 год: (Год сорок второй) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1913. – VI, 85, 84, 85, 26, 116, 139.
27. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. – Харків, 2004.
28. Харьковский календарь на 1869 год. – Харьков, 1868.
29. Врачебная помощь в Харькове // Южный край. – 1913. – №11598 от 30 августа (12 сентября).
30. Державний архів Харківської області.
31. Харьковский календарь на 1881 год / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. И.И. Киткевича. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1881.
32. Краткий отчет о деятельности Харьковского общественного управления по народному здравью за 1883 год. – Харьков, 1884.
33. Вчені Харківського державного медичного університету 1805–2005 / За ред. акад. А.Я. Циганенко, проф. М.В. Кривоносов, проф. П.Г. Кравчун та ін. – Х., 2002.
34. Отчеты участковых врачей города Харькова за 1910 год. – Харьков: Типо-литография Н.В. Петрова, №13391.
35. Харьковский календарь на 1901 год: (Год двадцать девятый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1901. – VIII, VII, XVI, 263, 16, VI, 186, 27.
36. Харьковский календарь на 1906 год: (Год тридцать четвертый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1906. – VIII, XVI, 40, XXXII, 228, 12, 118, 112, 82, 34.
37. Харьковский календарь на 1907 год: (Год тридцать пятый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1907. – V, VII, 35, VII, IV, 75, 16, 102, 112, 20.
38. Харьковский календарь на 1909 год: (Год тридцать седьмой) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1909. – V, 106, 16, 88, 107, 16, 13.
39. Харьковский календарь на 1910 год: (Год тридцать восьмой) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1909. – V, 100, 16, 102, 114, 15.
40. Харьковский календарь на 1915 год: (Год сорок третий) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1914. – VI, 85, 122, 26, 144, 21.
41. Харьковский календарь на 1916 год: (Год сорок четвертый) / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков: Тип. губерн. правления, 1915. – VI, 81, 94, 124, 24, 142, 20.
42. Социальная гигиена и организация здравоохранения / Под ред. А.Ф. Серенко и В.В. Ермакова. – 2-е изд. – М., 1984.

Summary

In the article the development of medicine in Kharkovskaya region in the 19th and in the early 20th centuries was regarded on the base of a wide circle of sources. The state of providing with the personnel is characterized; social, educational, gender and age peculiarities of different categories of medical workers are analysed, the character of their duties is determined

С. Г. Іваницька

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ РАДИКАЛ-ДЕМОКРАТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Інтерес до проблеми націй та націотворення є досить сталим в українській інтелектуальній традиції як в сфері ідеологічних та програмово-політичних розробок, так і в наукових дослідженнях. Привертає ця тематика й увагу сучасних авторів, вітчизняних і зарубіжних, які, до речі, вважають, що “український досвід” є важливим і навіть унікальним для верифікації сучасних теорій націй і націоналізму [1, с. 3; 2, с. 26; 3, с. 154], а центральною темою новітньої історії України є повстання української нації, перетворення етнічної спільноти на свідому політичну і культурну спільноту [4, с. 10].

Останні публікації, які мають пряме та опосередковане відношення до названої теми, можна поділити на такі групи: перевидання публіцистичної спадщини ідеологів УДРП [5; 6; 7], праці загальнотеоретичного характеру стосовно проблеми націй та націоналізму [2], книги з проблем формування нації та національної свідомості в Україні [8; 9; 10; 11; 12; 13], з філософії національної ідеї [14]; сучасні версії політичної історії України в новітню добу [3; 4; 15]; дослідження стосовно проблем державності в українській політичній думці [16; 17; 18], ролі української еліти в націотворенні [19; 20], історії політичних партій України [21], історії української преси [огляд літератури з цього питання див.: 22]. Особливе значення для глибокого осмислення проблеми має монографія Г.В. Касьянова – перший в Україні систематичний виклад теорій націй та націоналізму [2], що містить також огляд праць діаспори (авторами яких є такі знані вчені, як Г. Грабович, Б. Кравченко, І. Лисяк-Рудницький, П.Р. Магочій, Р. Шпорлюк) та західних вчених-українознавців (А. Каппелера та ін.).

Окремі аспекти питання, що нас цікавить, було відображено у працях Б.Д. Грінченка, С.О. Єфремова, П.Я. Стебницького, О.Г. Лотоцького, М.А. Славінського, Д.Д. Дорошенка, Є.Х. Чикаленко, Г.О. Коваленко – власне ідеологів Української демократично-радикальної партії (УДРП). Історії та передісторії УДРП були присвячені дисертація та публікації автора цієї статті [23; 24; 25; 26]. Ряд моментів відображено в монографіях Г.В. Касьянова [20] та В.В. Стрільця [21].

Метою статті є аналіз публіцистичної спадщини 1895–1914 рр. лідерів та активістів УДРП стосовно питань нації, національної свідомості, української національної ідеї, періодизації та суті процесу національного відродження, ролі еліти (інтелігенції) та її взаємин з народом (селянством) на тлі політичних процесів в Україні початку ХХ ст. в контексті сучасних концепцій націотворення.

Для розробки теми доцільними можуть бути деякі теоретичні міркування, висловлені в сучасній літературі. “Нація виникає в результаті рішення створити націю”, – стверджує Г. Кон, вважаючи, що одним з вирішальних чинників у цьому випадку є наявність “живої та дієвої корпоративної волі” [14, с. 39]. Українська нація, за термінологією Б. Андерсона, була типовою “уявленою спільнотою” – перш ніж її реальні обриси з’явилися у політикумі, їх витворив у своїй уяві інтелект національної еліти. На думку Е. Сміта, українців можна визначити на початку модерної доби як демотичну етнічну спільноту, яка мала трансформуватися в політичну спільноту – націю [2, с. 262]. Основою еволюції, становлення “української ідентичності” (тобто – уявлення про себе, як про національну спільноту, про націю) Дж. Армстронг вважає не демографічну чи лінгвістичну безперервність (континуїтет), а міф про цей континуїтет. Міф у його інтерпретації – це не хибне знання, а скоріше ідеологічна конструкція, створена для певної мети [2, с. 285].

Термін “національне відродження”, яким широко послуговувався і М.С. Грушевський, і його однодумці з УДРП, – ідеологічний винахід ХІХ ст., надзвичайно популярний серед інтелектуальних еліт так званих “неісторичних” націй, до яких, за твердженням І. Лисяка-Рудницького, можна віднести й українців. У сучасній літературі він набув право наукового і має відповідники: наприклад, “пробудження націй”. Г.В. Касьянов звертає увагу на його умовність та пропонує альтернативний термін – “націотворення”. “Національне відродження” як процес формування і “соціалізації” національної ідеї, як “масовизація” національної свідомості – тривалий, суперечливий і багатовекторний процес, у якому були моменти перервності, стагнації і зворотного розвитку [2, с. 295, 299]. Елемент безперервності (регенеративності) в цьому процесі забезпечувався саме наявністю інтелігенції.

Специфіка українського суспільства в Російській імперії на початку ХХ ст. – бездержавний статус, тривалий розвиток двох частин України у різних цивілізаційних полях і державних системах, що сформувало істотні відмінності в ментальності, політичній культурі, відсутність адміністративної чи політичної автономії, аграрність, соціологічна неповнота, слабке залучення народних мас до процесів пореформеної модернізації. У результаті свідомість більшості українського населення перебувала на рівні етносу, а не нації. Український націєтворчий процес містив створення спільної для обох частин України політичної стратегії на ґрунті спільного історичного походження, мови, ідеї соборності. Вибір ідентичності полягав у відмові від соціальних, конфесійних, регіональних та інших критеріїв самовизначення та в рішучому уподобанні загальнонаціонального поняття “українець”. На початок ХХ ст. під впливом пореформеної модернізації виник комплекс соціальних та комунікативних умов для формування національної ідентичності українців, з’явився прошарок місцевої еліти, зацікавленої в реалізації національної ідеї та здатної впливати на суспільну свідомість. Але спочатку цій еліті треба було скристалізувати “українську ідею”, розробити план реалізації “українського проекту” (термін Р. Шпорлюка).

Загальнотеоретичною основою поглядів радикал-демократів була концепція українського історичного процесу, викладена у працях М.А. Максимовича, М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича, та найбільш досконалі обриси вона одержала у працях М.С. Грушевського. Б.Д. Грінченко з приводу десятирічного ювілею науково-організаційної діяльності М.С. Грушевського вітав вихідну методологічну позицію автора фундаментальної “Історії України-Русі” – ідею самотності, неперервності й наступності українського історичного процесу від автохтонних слов’янських племен

Стародавньої Русі до сучасної України. Перевагою запропонованої М.С. Грушевським схеми української історії Б.Д. Грінченко вважав те, що автор “дивиться на все минуле наше життя не з Москви, не з Петербургу, а з Києва, розглядає її як УКРАЇНЕЦЬ і як життя всієї УКРАЇНСЬКОЇ нації, а не ... як частину тієї чи іншої держави в той чи інший момент її існування”, порвавши з традицією офіційної російської історіографії [27, с. 117].

У публіцистиці пріоритетними для авторів радикал-демократичного напрямку були такі питання: ідеї історичної та етнічної самобутності українського народу, особливості його національного характеру (менталітету), автохтонність проживання українського населення на своїй етнічній території, стабілізація топоніма “Україна” як “національного” у XIX ст., формування української мови як мови “високої культури”, картини політичного життя українців у різні історичні періоди, проблема економічної експлуатації України в складі Російської імперії, ідея соборності. В аналізі цих питань вони використовували систему понять “етнос – народ – нація”, наближаючись в своєму трактуванні до сучасної школи вчених-“примордіалістів”. Значна увага приділялась пошуку “реальних традицій” історії національного відродження. Найбільш ґрунтовно, із врахуванням специфіки імперської аудиторії, ці питання розглянуто в працях С.О. Єфремова “З громадського життя на Україні” (1907; переклад російською – 1916) та П.Я. Стебницького й О.Г. Лотоцького “Украинский вопрос” (1914–16; три видання).

У висвітленні боротьби за повернення Україні втраченої незалежності радикал-демократи керувалися популярною на той час в українській історіографії теорією “національної провини”, згідно з якою протягом довготривалого історичного розвитку освічена частина українського суспільства втратила шанс на повернення широким автономним правам України за Переяславським трактатом 1654 р., оскільки, постійно віддаючи перевагу власним вузькокласовим і становим інтересам, нехтувала інтересами загальнонародними, ігнорувала реальні шляхи відстоювання політичної і культурної самостійності своєї батьківщини, що фактично означало зраду інтересів свого народу [28, с. 8–9; 29].

Висновок на основі критичного аналізу історичного досвіду: “новітні українські автономісти” – тобто представники сучасного етапу українського руху – повинні врахувати помилки попередників, “автономістів старого часу”, і докорінно реформувати свою національно-політичну ідею [28, с. 9].

Радикал-демократичні публіцисти розробили струнку концепцію історії українського національного відродження, розцінюючи долю України як “довгу ходу українського народу по історичному шляху у виробленні форм державного життя” [28, с. 9] та дотримуючись наступної періодизації українського національного відродження: 1) 1798–1847 рр.; 2) 1847–1861 рр.; 3) 1861–1876 рр.; 4) 1876–1905 рр.; 5) 1905–1910-ті рр. Ця періодизація об’єктивно відображала хвилеподібну зміну періодів піднесення і занепаду українського руху, зумовлену насамперед коливаннями урядового курсу стосовно “українського питання” – від толерантності до репресій і навпаки. У висвітленні ходу національного відродження радикал-демократи використовували лінійний підхід, розглядаючи його як натхненний інтелігенцією процес неухильного зростання національної свідомості, що виявлялася у середовищі національної інтелектуальної еліти і передавалася народним масам [28; 29; 30; 31; 32]. Б.Д. Грінченко підкреслював еволюційний характер цього процесу, оскільки “щоб дух людський визволити з неволі, – для цього необхідно переродити його шляхом тривалої невпинної роботи”. Сам він на практиці переконався у тому, що “національна свідомість серед денаціоналізованих або національно-несвідомих мас виробляється потрошки і щоб вона виробилася, необхідна тривала, велика і складна праця організованих суспільних сил” [33, с. 150] Шлях її розвитку – “від пункту, на якому ця свідомість вперше прокидається, і до пункту, на якому вона стає такою силою, яка забезпечує перемогу” [34, с. 103–104]. С.О. Єфремов загальну лінію розвитку українського руху уявляв як еволюцію від пасивно-неусвідомленого опору до активно-свідомої боротьби за свої національні права, насамперед у культурній сфері” [28, с. 103–104].

Українське національне відродження – це неперервний процес взаємодії двох основних діючих осіб, вважали радикал-демократи. У ролі суб’єкта у ньому постає інтелігенція, яка усвідомила загальнонаціональні інтереси і намагається донести їх до свого основного адресату – селянства, що було у масі своїй “народом чи не цілком неграмотним, народом, позбавленим відчуття свого національного Я, народом, незвичним до того, щоб до нього зверталися на його рідній мові” [35, с. 149]. Така невтішна картина спостерігалася у 1907 р. Проте на 1914 р. картина суттєво змінилася – принаймні, в очах лідерів радикал-демократів [36, с. 85, 119]. Є.Х. Чикаленко відмічав у своєму щоденнику, що “хоча український народ багато втратив від того, що втратив свою старовинну назву (йдеться про “Русь”, “русини” – С.І.) і що багато його талановитих синів збагачують скарбниці сусідів, а все ж таки наближається час, коли український народ займе-таки рівне становище поряд з іншими культурними націями світу вже під своєю новою назвою “українці” [37, с. 348–349, 442].

Вузловим пунктом у переході національного відродження з виключно “інтелігентської” фази до “народної” радикал-демократи вважали 1906 р. – перший рік існування у порівняно вільних політичних умовах україномовної преси. Б.Д. Грінченко відмічав піднесення національного руху не тільки в містах, але і в селах. “Чи пішла національна свідомість дуже глибоко, чи ні – це вже інше питання і це покаже недалеке майбутнє, але те, що вона пішла в ширину, це напевно”, – писав він у

грудні 1906 р. [33, с.148]. У 1910 р. М.А. Славинський вважав, що український рух знаходиться у стадії плідної взаємодії інтелігенції з народними масами, передбачаючи: “Найближче майбутнє явить картину переходу цього руху з екстенсивності у стадію інтенсивної напруги” [38, с. 407]. Як екстенсивний український рух характеризували в 1914 р. П.Я. Стебницький і А.І. Лотоцький [36, с. 57–58,18]. Слушність їх спостережень довів лютий 1917 р.

Провідною методологічною установкою в оцінці радикал-демократами рухомих сил національного відродження був “літературний універсалізм”, оскільки саме літературу вони вважали “формою, що відображає загальнонародну національну самосвідомість” [36, с. 35]. С.О. Єфремов відмічав, що “з тих пір, як виник український рух, єдиним його вираженням і проявом була література; на літературі концентрується здавна все наше суспільне життя, сюди йшли всі національно свідомі сили наші, ніде в інших місцях не знаходячи, де б можна було себе застосувати у діло” [39, с. 67]. Звідси слідувало переконання, що саме література і є найповнішим вираженням української національної ідеології (“українства”).

Дійсно, українська культура була виразно “літературоцентричною”, оскільки з кінця XVIII століття українське національно-культурне відродження, як і більшість слов’янських, розгорталось за романтичною моделлю, де саме мова, а отже, мовна творчість, література, прийняли на себе системно-організуючу функцію. Тому історія літератури проектувалась на всю історію культури, а також на перші дві стадії (“академічну” та “організаційну”) національного відродження. Не випадково численні огляди історичного розвитку української літератури, що виходили з-під пера авторів радикал-демократичного напрямку, були одночасно стислими начерками українського національного відродження [40–44]. Однією з яскравих рис українського письменства радикал-демократи – переважно прибічники народницького, критично-реалістичного напрямку в літературі – вважали народолобство, підкреслюючи, що вся її історія відмічена “однією червоною ниткою – демократичним напрямком, співчуттям до “принижених і зневажених” та вірністю величним ідеалам гуманності” [40, с. 17]. Отже, демократичний характер первісно був притаманним і українській національній ідеології.

Зворотний бік “літературоцентричності” національного руху влучно охарактеризував С.О. Єфремов: “Нація письменників – це не здається метафорою, якщо ми приймемо до уваги процент письменників серед свідомих українців...” [39, с. 66–67].

Відводячи літературі виключно важливу роль у процесі привнесення національної свідомості у народні маси, діячі УДРП одночасно прагнули до створення повноструктурної модерної національної культури, до розвитку всіх її сфер і підсистем, вважаючи це запорукою поступового входження власної нації в коло цивілізованих народів. Радикал-демократи бажали “перетворити народ у націю у повному значенні цього слова, міцну своєю самосвідомістю і яка рухається своїм власним шляхом, але до тієї ж цілі, яка стоїть і перед іншими народами нашої спільної батьківщини, – до свободи, щастя і прогресу” [28, с. 2; 36, с. 125]. Ідея “націотворчості” пропагувалась у роки першої революції у працях найбільш видатних лідерів українського руху – М.С. Грушевського і І.Я. Франка.

Звертаючись до ідейних витоків українського національного відродження (“Історія Русів”, “Товариство об’єднаних слов’ян”, “Кирило-Мефодіївське братство”), автори радикал-демократичного напрямку відмічали, що навіть при побіжному погляді на хід українського руху увага зразу ж зупиняється на двох сторонах розвитку української національної ідеї: нарощування демократизму і поглиблення автономізму [28, с. 22]. Основний урок, здобутий з досвіду минулої боротьби, був простий: “...народ боровся за свою власну справу – соціальне, економічне і національне визволення, і при цьому він не розумів національного визволення без соціального і економічного і тому кожного разу залишав автономістів на долю всеблаготворивного провидіння, як тільки помічав, що їх шляхи розходяться... За автономістами на вузькій класовій підкладці народ йти не міг, і всі зусилля їх просунути по цьому шляху маси повинні були зазнати повної невдачі...” [28, с. 23]. Таким чином, радикал-демократи у своїй оцінці минулого України повністю солідаризувалися з позицією, яку займала народницька (а потім і неонародницька) українська історіографія: у взаємовідносинах народу і влади правота завжди – на боці народу; якщо народу у цій державі, при цьому устрої кепсько, то його законне право розквитатися з нею.

Єдино можливою лінією поведінки української інтелігенції радикал-демократи вважали зближення з народом на ґрунті його нужд і інтересів, на ґрунті сприйняття ідей демократизму і автономізму. С.О. Єфремов з притаманним йому ідеалістичним натхненням писав, що “українська національна ідея з поглядів свого власного розвитку повинна бути по можливості міцніша і рішучіша пов’язана з народними інтересами, повинна служити їм і тільки їм і ніколи не залишати без уваги нужди українських мас. Це таке величезне – сміливо можна мовити: найбільш величне – завдання сьогодення, заради якого українцям необхідно напружити всі свої сили, закликати все живе на останню, може бути, боротьбу з темною силою, – інакше український народ, як нація, може впасти жертвою передчасної смерті напередодні великого звільнення народів” [28, с. 29].

Напередодні першої світової війни радикал-демократи характеризували український народ як такий, що історично визначився, вельми значний за своєю чисельністю і територіальним

розповсюдженням, окремий стійкий етнічний тип з оригінальним психофізичним обличчям, з яскравими особливостями свого побуту, з глибокою національною самосвідомістю, яка виразилася у стійкій і упертій боротьбі за свою національну стихію і у виробленні таких міцних чинників національної культури, як мова, література, преса, засоби наукового розвитку, різноманітні види мистецтва [36, с. 85, 119]. Як бачимо, “етнічний” компонент переважав у розумінні “нації”, причинами чого були тривала бездержавність українців (за цих умов політично-етатистська версія нації не мала шансів на успіх, тоді як етнічна значною мірою сприяла стабілізації націогенезу, принаймні на рівні еліт), схильність культурницької еліти вибирати етнічну концепцію [2, с. 260–263], актуальність збереження народної мови та культури в умовах імперської політики русифікації, вплив ідей німецького романтизму та традицій народницької історіографії на світогляд лідерів УДРП та інші фактори.

Своїм найближчим попередником у політичній сфері радикал-демократи вважали М.П. Драгоманова, підкреслюючи, що він зумів “вдало примирити” федералізм “братчиків” з новітніми ідеями західноєвропейського соціалізму [28, с. 19]. Місію, виконану Драгомановим в еміграції, лідери радикал-демократії розцінювали як “поворотний пункт в історії розвитку української ідеї, а також політичної думки в Росії в цілому” [45, с. 158; 46; 47, с. 220]. У синтезованій М.П. Драгомановим системі суспільного переустрою увагу радикал-демократів привертало насамперед такі ідеї, як повна автономія кожної общини (“громади”) в її внутрішніх справах, створення незалежного вільного союзу громад на всьому просторі Російської держави “Вільна Спілка – Вільний Союз”), дотримання рівноправності національних меншостей, передача землі і знарядь виробництва до рук трудящих, тобто робітничим союзам, прагнення адаптувати принципи соціалізму у відповідності зі специфікою національного буття кожного народу. Схвалювалась проповідь “космополітизму в цілях, націоналізму в шляхах та засобах” – раціональне поєднання в діяльності української інтелігенції космополітизму, націоналізму та “загальноросійськості”.

Заслугою Драгоманова лідери радикал-демократії вважали звернений до власної інтелігенції заклик повернутися до народу. У 1906 р. Б.Д. Грінченко, міркуючи про малочисельність національно-культурних сил, нагадував нарікання Драгоманова на те, що “освічений українець здебільшого трудиться для кого завгодно, тільки не для своєї України і її селянства” (“Громада”, 1878, № 1).

У багатонаціональних державах вирішення національного питання має пройти два етапи, вважали радикал-демократи. Перший характеризується прагненням панівної нації перетворити багатонаціональну державу у мононаціональну: поняття державної єдності і єдності національної змішуються, влада прагне засобами асиміляції створити єдність державно-правову (“політична нація”) і культурно-національну (“єдиний культурно-історичний народний тип”). Основним змістом другого етапу є крах системи примусової “офіційної” національності і її заміна системою вільного національного самовизначення. Він, як правило, співпадає з епохою краху абсолютизму старого типу. Зі зростанням політичної свободи зростає і свобода національна.

Рух національного питання у Росії йшов тим же шляхом, але з більш значними коливаннями і відхиленнями, ніж у Європі, стверджували радикал-демократи. “Пройшовши неминучий період механічно побудованої національної єдності, Російська імперія також неминуче підійшла і до заміни цієї системи системою вільного національного самовизначення”, – відмічав М.А. Славинський, вважаючи формальною межею між “примусовою єдністю” і “живим розмаїттям” національностей Російської імперії Маніфест 17 жовтня 1905 р. Суть політики великодержавного націоналізму в третьочервневій монархії висловили в формулі: “національне відштовхування” як система національних відносин [38, с. 414–415]. “Шовінізм гнобителів надає щедрий ґрунт шовінізму пригноблених”. Стосовно українського питання пропонували припинити цей “нескінченний процес без судді, що приносить, як завжди, і позивачу, і відповідачу тільки значні збитки” і завершити справу миром, викресливши український рух зі списку протидержавних явищ [36, с. 122, 131–132].

Кінцевою метою українського руху лідери УДРП вважали формування модерної української нації як повноцінного громадянського і національного організму.

Особливе місце в цьому процесі націотворення посів період першої російської революції, який приніс Україні два видатних досягнення – свободу друку та свободу суспільних об’єднань. А разом із тим – активізацію українських політичних партій, лідерам і активістам яких належала роль “вольового корпоративного чинника” в процесі націогенезу. Насамперед це стосувалось партій ліберально-демократичної, центристської орієнтації, якою й була УДРП. УДРП як партія парламентського типу, кадрова, напівлегальна, спиралась в організаційному плані на громадівські традиції українського національного руху, у теоретичному – на синтез ідей неолібералізму й неонародництва (М.П. Драгоманов, М.С. Грушевський), а в політичному – орієнтувалась на мирний еволюційний шлях трансформації Російської імперії в конституційну федеративну державу з розвинутим громадянським суспільством. В історичних координатах початку ХХ ст. УДРП, незважаючи на свою малочисельність та залежність у парламентських кампаніях від загальноросійських партій – колег і конкурентів (кадети, народні соціалісти, трудовики), зуміла-таки зайняти свою особливу нішу, пов’язану, передусім, з процесом “національного будівництва”. У значній мірі завдяки тому, що УДРП була партією

інтелектуалів, залучала в свої лави гуманітарну еліту, а тому й виконувала, поряд із характерними для будь-якої партії функціями, роль “конструктора” національної ідентичності (самосвідомості) українців як у теоретичному плані (наукова, публіцистична, політично-програмова діяльність), так і в реальних справах. А це була боротьба за легалізацію української мови у публічному житті (скасування указів 1863 та 1876 рр.), “шкільне питання” (українська мова навчання у початкових і середніх школах) та “університетське питання” (кафедри українознавства), організація “Просвіт”, видання українського перекладу “Євангелія”, національна преса (“Громадська думка”, “Рідний край”, “Нова громада”, “Рада”), робота видавництв (“Вік”, “Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг”, “Український учитель”). У подальшому, за умов “третьочервневої системи” (1907–1914 рр.) ці “опорні пункти” національного руху (друк, видавництва, клуби, “Просвіти”) були використані для послідовної реалізації “українського проекту”.

Джерела та література

1. Грицак Я.Й. Формування модерної української нації: історіографія та історіософія проблеми: Автореферат дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1996.
2. Касьянов Г.В. Теорії націй та націоналізму. – К., 1999.
3. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. – Т. 1. – К., 2002.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. – К., 1996.
5. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
6. Українське питання. – К., 1997 (сучасний український переклад видання 1914 р.).
7. Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1993.
8. Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995.
9. Українська політична нація: Генеза, стан, перспективи. – К., 2004.
10. Вілсон Е. Українці: несподівана нація. Пер. з англ. – К., 2004.
11. Вівчарик М.М. Україна: від етносу до нації. – К., 2004.
12. Ситнік П.К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. – К., 2004.
13. Нариси з історії українського національного руху / За ред. В.Г. Сарбея. – К., 1994.
14. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1992.
15. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації: У 2 т. – К., 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду.
16. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – К., 1998.
17. Турченко Ф.Г. Українська самостійницька ідея на зламі епох (сер. ХІХ ст. – 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1993.
18. Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф. Магістралі й глухі кути Української революції // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998.
19. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.
20. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
21. Стрілець В.В. Українська Демократично-Радикальна партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ ст. – 1939 р.). – К., 2002.
22. Яцина В.В. Національно-культурний рух 1907–1914 рр. і українська преса: Автореферат дис... канд. іст. наук. – Харків, 2002.
23. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Радикальные демократы // Политическая история России в партиях и лицах. – М., 1993.
24. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Украинская демократическо-радикальная партия // Политические партии России. Конец ХІХ – первая треть ХХ века: Энциклопедия. – М., 1996.
25. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Украинская демократическо-радикальная партия: генезис, программа, тактика (90-е гг. ХІХ в. – 1909 г.) // История национальных политических партий России. – М., 1997.
26. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Українська Демократично-Радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905–1908 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 6. – Запоріжжя, 1999.
27. П.В-й. Свято у Львові // Нова громада. – 1906. – № 2.
28. Єфремов С. Из общественной жизни на Украине. – М., 1916.
29. Грінченко Б. Нова сем'я. Було, є, буде.(1895). – К., 1917.
30. Грінченко Б. Коротка історія України. – 5-те вид. – К., 1917.
31. Коваленко Г. Оповідання з історії українського народу од найдавніших до нових часів. – Полтава, 1907.
32. Лотоцький А., Стебницький П. Украинский вопрос. – 3-е изд. – М., 1917.
33. Вартовий П. З українського життя // Нова громада. – 1906. – № 12.
34. Нова громада. – 1906. – № 2.
35. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн. 4.
36. Украинский вопрос. – СПб., 1914.
37. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931.
38. Славинский М. Русская интеллигенция и национальный вопрос // Вехи. Интеллигенция в России. – М., 1991.

39. Єфремов С. Серед сміливих людей. – К., 1911.
40. Єфремов С. Вне закона: К истории цензуры в России // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1993.
41. Лотоцький А. Демократическая литература (100 лет развития новой украинской литературы) // Русская мысль, – 1907. – Кн. 12.
42. Русова С. Старое и молодое в современной малорусской литературе // Русская мысль. – 1903. – Кн. 12.
43. Русова С. К 25-летию украинского театра // Русская мысль. – 1906. – Кн. 12.
44. Русова С. Т.Г. Шевченко и новейшая украинская литература // Вестник Европы. – 1909. – Кн. 7.
45. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства // Нова громада. – 1906. – № 6.
46. Русова С. [Рецензія] // Рідний край. – 1906. – № 18. – 6 травня. Рец. на кн.: Драгоманов М.П. Політичні твори. Т. I–II.
47. Стебницький П. [Рецензія] // Наше минуле. – 1918. – № 2. Рец. на кн: Ю. Охримович. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.

Summary

The purpose of article is the analysis of the publications (1895-1914) of the leaders and activists of Ukrainian Democratic-Radical Party, which concerned questions of a nation, national consciousness, Ukrainian national idea, periods and essence of process of national revival, roles of intelligentsia and its mutual relation with the people. The analysis will be carried out in a context of the modern concepts of formation of nations.

В.О. Каюн

КУЛЬТУРА ЗЕМЛЕРОБСТВА В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ СТОЛИПІНСЬКИХ РЕФОРМ

Проблема соціально-економічних наслідків століпінської аграрної реформи належить до числа тих, які з різних причин ось вже близько сотні років залишаються надзвичайно дискусійними. Основною причиною такої ситуації була і є, на думку автора цих рядків, боротьба різних, у ряді випадків цілком протилежних, ідейно-політичних угруповань, які пропонували раніше і пропонують суспільству в наш час свій, відмінний від інших, шлях подальшого розвитку країни. Відомо, що сучасники Петра Столипіна, які представляли інтереси лівого електорату, критикували його насамперед за руйнацію такого пережитку феодального минулого, як сільська община, характерною рисою якої було колективне землеволодіння. Саме на цих позиціях стояла, скажімо, партія соціалістів-революціонерів [1, с. 276]. Соціал-демократи, зокрема та їх частина, яку очолював Володимир Ульянов (Ленін), піддавали критиці намагання тогочасної влади зберегти у недоторканності поміщицьке землеволодіння [2, с. 390]. Що ж стосується сучасних дослідників, то розходження в оцінках результатів століпінських реформ концентрується переважно навколо їх позитивних або, навпаки, негативних для основної маси селянства, наслідків. Так, наприклад, автор фундаментальної праці про століпінську реформу С.М. Дубровський дійшов висновку, що у 1906–1916 рр. мав місце «повільний і болісний для мас шлях розвитку капіталізму і в сільському господарстві, і в промисловості» [3, с. 503]. У 60-ті рр. минулого століття, коли була опублікована згадана праця С.М. Дубровського, проти такої обережної оцінки наслідків століпінських реформ, яка до того ж супроводжувалась традиційною для радянської історіографії критикою аграрно-селянської політики уряду [4; 5], ніхто особливо не виступав. Пристрасті спалахнули на рубежі 80–90-х рр., коли на руїнах колишнього Радянського Союзу виникли нові держави, що задекларували цінності ринкової економіки із неминучою для неї приватизацією засобів виробництва, включаючи і сільськогосподарські угіддя. Відтепер абсолютна більшість авторів на всі лади почала вихвалити наслідки цієї реформи, що знайшло своє відображення не лише в дисертаційних дослідженнях [6, с. 15; 7, с. 13; 8, с. 16], а, певним чином, і в узагальнюючих історичних працях, посібниках та підручниках [9, с. 207; 10, с. 258; 11, с. 97–98], хоч обережні, а то й негативні, оцінки століпінщини мають місце і тепер [12, с. 185]. Майже всі автори, які стоять на діаметрально протилежних позиціях в оцінці аграрної реформи, наводять низку досить переконливих аргументів. Тож сподіватися на певний консенсус у цьому питанні досить важко. Єдиним виходом із ситуації є, на думку автора цих рядків, дослідження реформи на регіональному рівні. В одній із своїх останніх публікацій відомий київський історик О.П. Рєсент висловив щодо цього досить слушне концептуальне зауваження: «Аналізуючи процес в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX ст., слід брати до уваги, що вони (реформи – Авт.) мали свої особливості у різних регіонах країни. Отже, і висновки по кожному аспекту реформ слід робити на підставі детального вивчення ситуації у кожному з них» [13, с. 15]. Саме з'ясування наслідків реформи на регіональному рівні і є метою даної статті. Лівобережна Україна, до складу якої входили на початку XX ст. Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії, є з нашої точки зору досить цікавим регіоном, одним із характерних рис якого